

Anna Pęziół*

Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie

ORCID 0000-0002-2885-2251

Anna Borucka**

Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie

ORCID: 0000-0002-7892-9640

WOJSKOWA SŁUŻBA KOBIET W SIŁACH ZBROJNYCH RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ W KONTEKŚCIE ROZWIĄZAŃ MIĘDZYNARODOWYCH ORAZ SZKOLNICTWA WYŻSZEGO NA PRZYKŁADZIE WOJSKOWEJ AKADEMII TECHNICZNEJ

Streszczenie

Jednym z następstw zniesienia obowiązkowej służby wojskowej i profesjonalizacji Wojska Polskiego była decyzja o możliwości kwalifikacji wojskowej kobiet. Od ponad 20 lat kobiety mają dostęp do wszystkich stanowisk w szeregach armii i okres ten pozwala na wyciągnięcie wniosków. Dlatego celem artykułu jest analiza wojskowej służby kobiet w Polsce i przedstawienie w jaki sposób ten element Sił Zbrojnych RP ewoluował w czasie oraz ocena znaczenia otwarcia wojska na służbę kobiet. Autorki

* Anna Pęziół – doktorantka Szkoły Doktorskiej Wojskowej Akademii Technicznej. Służbę wojskową pełniła w jednostkach liniowych i administracji państwowej. W Ministerstwie Obrony Narodowej pełniła funkcje, m.in.: pełnomocnika Ministra Obrony Narodowej ds. Wojskowej Służby Kobiet, rzecznika prasowego Ministra Obrony Narodowej, zastępcy i dyrektora Centrum Operacyjnego MON.

** Anna Borucka – ppłk dr hab. inż. – profesor Wojskowej Akademii Technicznej, kierownik oraz wykonawca w krajowych jak i międzynarodowych projektach naukowych, ekspert Polskiego Naukowo-Technicznego Towarzystwa Eksploatacyjnego, stypendystka Ministra Edukacji i Nauki dla wybitnych młodych naukowców.

odnoszą się również do doświadczeń w zakresie rozpoczęcia służby w ramach studiów wojskowych przez kobiety w Wojskowej Akademii Technicznej, która jest największą uczelnią wojskową w Polsce i pierwsza przyjęła kobiety na studia oficerskie, a odsetek kobiet studiujących w Akademii na studiach wojskowych jest najwyższy. Dodatkowo autorki przedstawiają proces otwarcia sił zbrojnych na służbę wojskową kobiet w innych państwach NATO. Artykuł stanowi próbę podsumowania procesu integracji kobiet w Siłach Zbrojnych RP, która jest ważnym elementem procesu profesjonalizacji armii.

Słowa kluczowe: *Siły Zbrojne RP, wojskowa służba kobiet, NATO, wojsko, Wojskowa Akademia Techniczna, profesjonalizacja armii*

MILITARY SERVICE OF WOMEN IN THE ARMED FORCES OF THE REPUBLIC OF POLAND IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL SOLUTIONS AND UNIVERSITY EDUCATION ON THE EXAMPLE OF THE MILITARY UNIVERSITY OF TECHNOLOGY

Abstract

One of the consequences of the abolition of compulsory military service and the professionalization of the Polish Army was the decision to allow women to have military qualifications. Women have access to all positions in the army for over 20 years and this period allows for drawing conclusions. Therefore, the aim of the article is to analyze the military service of women in Poland and present how this element of the Polish Armed Forces has evolved over time and to assess the importance of opening the army to the service of women. The authors also refer to the experience of women starting their service as part of military studies at the Military University of Technology, which is the largest military university in Poland and the first to accept women for officer studies, and the percentage of women studying military studies at the Academy is the highest. Additionally, the authors present the process of opening the armed forces to women's military service in other NATO countries. The article is an attempt to summarize the process of women's integration in the Polish Armed Forces, which is an important element of the process of professionalization of the army.

Keywords: *Polish Armed Forces, women's military service, NATO, army, Military University of Technology, professionalization of the army*

~ • ~

Wprowadzenie

Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej jako środowisko pracy finansowane z budżetu państwa, w którym większość stanowią mężczyźni, podlega społecznej ocenie pod względem zapewnienia kobietom dostępu do służby wojskowej oraz przestrzegania zasad równości ze względu na płeć. Kobiety w służbie wojskowej w Siłach Zbrojnych RP mają nieograniczony dostęp do stanowisk służbowych. Wojsko stanowi przykład formacji mundurowej, ale również pracodawcy, który powinien zapewnić równy dostęp do wszystkich stanowisk służbowych wraz z przejrzystym systemem warunków pracy i wynagrodzeń w środowisku zawodowym. Wiedza, umiejętności oraz szczegółowe wymagania na stanowisku, a nie płeć, decydują o możliwości pełnienia służby w Siłach Zbrojnych RP. Warunki służby kobiet i mężczyzn powinny być transparentne i zapewnić w równym stopniu dostęp do szkoleń, awansów, możliwość godzenia życia zawodowego z prywatnym. Regulamin Ogólny Sił Zbrojnych RP określa przepisy odnoszące się do służby żołnierzy – zasady *de facto* równego traktowania kobiet i mężczyzn oraz zabezpiecza poszczególne elementy wykonywania zadań w miejscu pracy, stanowi kodeks praw i obowiązków żołnierskich w duchu równości.

Artykuł został podzielony na 3 części, które odnoszą się kolejno do prezentowanych zagadnień: obszar służby wojskowej kobiet, szkolnictwa wojskowego na przykładzie największej uczelni wojskowej w Polsce – Wojskowej Akademii Technicznej oraz wojskowej służby kobiet państw członkowskich Sojuszu Północnoatlantyckiego. Symboliczną datą dla służby wojskowej kobiet w Siłach Zbrojnych RP jest 1999 r. W tym czasie Polska przystąpiła do Sojuszu Północnoatlantyckiego, a w którym oficjalnie zapewniono kobietom możliwość służby na wszystkich stanowiskach wojskowych. Wyższe szkoły oficerskie rozpoczęły nabór na studia wojskowe umożliwiając kobietom udział w procesie rekrutacji, zdobycie pełnego wykształcenia oficerskiego, które uprawniało do objęcia pierwszych stanowisk dowódczych przez kobiety i dlatego jest najbardziej doniosłym wydarzeniem w wojskowej służbie kobiet w Siłach Zbrojnych RP.

Przegląd literatury

Służba wojskowa kobiet w Polsce jest tematem głównie popularno-naukowych artykułów i wzmianek w internecie, często niepozbawionych zarówno złośliwych jak i niezwykle przychylnych komentarzy. Pokazuje to, że pomimo mijającego czasu, dla wielu osób jest to wciąż temat kontrowersyjny. Często wynika to zapewne z niewiedzy społeczeństwa i istnienia stereotypów. Dlatego uzasadnione jest przedstawianie naukowego podejścia do służby kobiet oraz podkreślanie ich roli i znaczenia w rozwoju profesjonalnej armii, prezentowanie istniejących tendencji i omawianie zachodzących zmian. Co stało się genezą niniejszego artykułu.

Kolejnym powodem podjęcia takiej tematyki była niewielka liczba naukowych publikacji dotyczących roli kobiet w polskich siłach zbrojnych, co mocno podkreślają nieliczni badacze zajmujący się tym zagadnieniem¹. Można wyróżnić kilka głównych nurtów. Jeden z nich dotyczy kwestii postrzegania kobiet – żołnierzy w ujęciu społeczno-kulturowym². Oceniany jest ich styl zarządzania³, poruszana trudna tematyka macierzyństwa⁴. Analizowane jest również zaangażowanie kobiet w innych służbach jak Policja, straż miejska, straż graniczna⁵. Warto przy tym przywołać ciekawą publikację Piotra Packa dotyczącą służby wojskowej kobiet w Wojskach Obrony Terytorialnej⁶, w szeregach, których – jak informował gen. Wiesław Kukuła⁷ – jest już ich 3,5 tys., co stanowi 15 procent całego stanu osobowego WOT i jest współczynnikiem trzykrotnie większym niż w wojskach operacyjnych. Najwięcej publikacji dotyczy roli kobiet w ujęciu historycznym, które pokazuje ich rolę i zaangażowanie podczas ważnych wydarzeń⁸, głównie skupiając się na sylwetkach konkretnych osób⁹. Kilka ciekawych publikacji dotyczących roli i wzrostu liczby kobiet w armii jest sprzed wielu lat, zatem tematyka w nich prezentowana uległa już pewnej dezaktualizacji i wymaga przeprowadzenia nowych badań¹⁰.

¹ A. Judzińska, *Wojskowa kariera zawodowa w doświadczeniach kobiet. Studium socjopedagogiczne*, Toruń 2020.

² B. Drapikowska, *Zarządzanie perspektywą gender w polskiej armii. Edukacja w świecie VUCA. Szanse, wyzwania, zagrożenia*, red. D. Kaźmierczak, J. Ropski, O. Wasiuta, W. Zakrzewski, Kraków 2021, s. 229.

³ Z. Rybka, *Styl zarządzania kobiet w organizacji hierarchicznej na przykładzie wojska – przegląd badań*, Białystok 2023, s. 88-101.

⁴ A. Judzińska, *O macierzyństwie kobiet pełniących zawodową służbę wojskową (na przykładzie Polskich Sił Zbrojnych)*, „Family Forum” 2021, nr 11, s. 89-114.

⁵ K. Dojwa, *Kobiety w mundurze. Wybrane aspekty służby kobiet w wojsku, policji i straży granicznej*, „Polityka Społeczna” 2009, s. 19-24; S. Fijałkowska, K. Bieniek, *Wybrane psychologiczne aspekty funkcjonowania zawodowego kobiet w grupach dyspozycyjnych. Selected psychological aspects of the professional functioning of women*, „Nowoczesne Systemy Zarządzania” 2018, vol. 13, nr 4.

⁶ P. Pacek, *Women's military service in the Polish Territorial Defence Forces*, w: *Women in defence and Security*, ed. P. Panek, O. Volobuieva, Warszawa 2023, s. 127-140.

⁷ <https://www.wojsko-polskie.pl/dwot/articles/aktualnosci-w/2020-03-27k-35-tys-kobiet-wsrod-terytorialsow/> [dostęp: 05.08.2023].

⁸ A. Barańska, *Udział i rola kobiet w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2020, 21(1), s. 125-171; A. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk, *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie (1940–1946). Aktualny stan badań i charakterystyka archiwaliów*, w: „*Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*”, red. M. Dajnowicz, A. Miodowskiego, Białystok 2021, s. 179-191; M. B. Kozubel, *Polska wojskowa służba sanitarna i szpitale podczas walk polsko-ukraińskich o Lwów 1–22 listopada 1918 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2022, 23 (281), s. 65-92.

⁹ E. Pawlaczyk, *Działalność kobiet w Polskiej Organizacji Wojskowej*, „Studia i Materiały Centralnej Biblioteki Wojskowej” 2021, (2) (16), s. 41-54.

¹⁰ B. Drapikowska, *Kompetencje dowódcze-własne oraz innych kobiet-w opiniach kobiet-żołnierzy*,

Konieczność podejmowania takich rozważań mocno uzasadnia przegląd literatury zagranicznej. Pozycji literaturowych jest o wiele więcej i można zauważyć zupełnie inny trend. Większość artykułów dotyczy aspektu znaczenia różnic płci w służbie wojskowej¹¹. Takie badania pochodzą na przykład z USA¹², Szwecji¹³, Kanady¹⁴ czy Izraela¹⁵. Mocno akcentowany jest element kobiet – weteranów szczególnie w aspekcie stresu bojowego¹⁶, ich zdrowia¹⁷, czy trudności w znalezieniu pracy po odejściu ze służby¹⁸. Wybrane pozycje dotyczą porównania kobiet i mężczyzn w odniesieniu do wybranych zagadnień jak na przykład sprawności fizycznej¹⁹, analizy składu ciała²⁰, oceny sposobu odżywiania²¹, urazów związanych ze służbą²². Co więcej, literatura zagraniczna mocno podkreśla skuteczność kobiet w wielu sytuacjach militarnych, a nawet ich celowe wykorzystanie. Przykładem może być rozmieszczenie w Iraku i Afganistanie w latach 2003-2013 przez woj-

„Obronność–Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Sztuki Wojennej” 2013, 4(8), s. 68-84; M. Palczewska, B. Drapikowska, *Służba wojskowa kobiet wyzwaniem dla Sił Zbrojnych RP*, „Obronność–zeszyty naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Sztuki Wojennej” 2014, 3/11.

- ¹¹ J. Reis, S. Menezes, *Gender Inequalities in the Military Service: A Systematic Literature Review*, „Sexuality & Culture” 2020, 24, s. 1004-1018. <https://doi.org/10.1007/s12119-019-09662-y>.
- ¹² M. Machtan, *Gender Identity Development of Women in the US Army (Doctoral dissertation, Walden University)*, 2019.
- ¹³ A. Persson & F. Sundevall, *Conscripting women: gender, soldiering, and military service in Sweden 1965–2018*, „Women’s History Review” 2019, 28:7, s. 1039-1056, DOI: 10.1080/09612025.2019.1596542.
- ¹⁴ P. McCrystall, K. Baggaley, *The progressions of a gendered military: A theoretical examination of gender inequality in the Canadian military*, „Journal of Military, Veteran and Family Health” 2019, 5(1), s. 119-126.
- ¹⁵ O. Sasson-Levy, *Research on gender and the military in Israel: From a gendered organization to inequality regimes*. „Israel Studies Review” 2011, 26(2), s. 73-98.
- ¹⁶ Fontana, A., & Rosenheck, R., *Focus on women: Duty-related and sexual stress in the etiology of PTSD among women veterans who seek treatment*. „Psychiatric Services” 1998, 49(5), s. 658-662.
- ¹⁷ F. Batuman, B. Bean-Mayberry, C. Goldzweig, C. Huang, I.M. Miake-Lye, D. L. Washington, P. G. Shekelle, *Health effects of military service on women veterans*, Waszyngton 2011.
- ¹⁸ T. W. Greer, *Career development for women veterans: Facilitating successful transitions from military service to civilian employment*, „Advances in Developing Human Resources” 2017, 19(1), s. 54-65.
- ¹⁹ M. A. Sharp, J. F. Patton, J. J. Knapik, R. P. Hauret, P. Mello, M. Ito, P. N. Frykman, *Porównanie sprawności fizycznej mężczyzn i kobiet wstępujących do armii amerykańskiej: 1978–1998*. „Medycyna i nauka w sporcie i ćwiczeniach” 2002, 34(2), s. 356-363.
- ²⁰ J. A. Vogel, & K. E. Friedl, *Army data: body composition and physical capacity. Body composition and physical performance: Applications for the military services*, Waszyngton 1992, s. 89-104.
- ²¹ J. Y. Breland, R. Donalson, A. Nevedal, J. V. Dinh, & S. Maguen, *Military experience can influence Women’s eating habits*, „Appetite” 2017, 118, s. 161-167.
- ²² J. M. Molloy, T. L. Pendergrass, I. E. Lee, M. C. Chervak, K. G. Hauret, & D. I. Rhon, *Musculoskeletal injuries and United States Army readiness part I: overview of injuries and their strategic impact*, „Military medicine” 2020, 185(9-10), s. 1461-1471.

sko USA wyłącznie kobiecych zespołów kontrrebelianckich²³. Przeprowadzony przegląd literatury wyraźnie wskazuje niedostatek badań dotyczących służby wojskowej Polek. Dlatego celem niniejszej publikacji jest analiza wojskowej służby kobiet w Polsce i przedstawienie w jaki sposób ten element Sił Zbrojnych RP ewoluował w czasie, a także ocena znaczenia otwarcia wojska na służbę kobiet. Ze względu na zakres poruszanych zagadnień można ocenić, że wkład niniejszych rozważań w naukę jest następujący:

- analiza ilościowa wojskowej służby kobiet w Polsce,
- prezentacja doświadczeń wojskowych studentek największej uczelni wojskowej w Polsce,
- ocena procesu otwarcia sił zbrojnych na służbę wojskową kobiet w innych państwach NATO,
- podsumowanie procesu integracji kobiet w Siłach Zbrojnych RP jako ważnego elementu profesjonalnej armii.

Wojskowa służba kobiet na przełomie XX i XXI w.

W 1999 r. pierwszy raz kobiety uzyskały możliwość kandydowania do wyższych szkół oficerskich²⁴. Wówczas wprowadzono szereg przepisów umożliwiających ich udział w procesie rekrutacji i dalszą służbę: wprowadzono normy z wychowania fizycznego dla kobiet, zapewniono odpowiednią infrastrukturę pozwalającą na zakwaterowanie pań podchorążych w akademikach, a po ukończeniu studiów Ustawa o służbie wojskowej żołnierzy zawodowych z dnia 11 września 2003 r. zapewniała kobietom dostęp do wszystkich stanowisk służbowych²⁵. Umożliwiono kobietom takie same możliwości rozwoju, edukacji, szkolenia, pełnienia służby, dokształcania, wynagradzania, wyróżniania, awansowania, wyznaczania na stanowiska oraz zwalniania z tych stanowisk i ze służby jak mężczyznom. Należy w tym miejscu wspomnieć, iż do 2003 r. kobiety mogły służyć w wojsku do osiągnięcia 50 roku życia, co stanowiło dyskryminację związaną z ograniczeniem możliwości awansowania na wyższe stopnie wojskowe, wynikającą ze skrócenia czasu służby wojskowej kobiet w stosunku do mężczyzn o 10 lat. W pierwszych latach funkcjonowania nowych zapisów Ustawy, służba wojskowa nie cieszyła się

²³ J. Greenburg, *New military femininities: Humanitarian violence and the gendered work of war among US servicewomen*, „Gender, Place & Culture” 2017, 24(8), s. 1107-1126.

²⁴ G. Kaliciak, *Bez taryfy ulgowej. Kobiety w wojsku*, Wołowiec 2020.

²⁵ <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20031791750>, Ustawa z dnia 11 września 2003 r. o służbie wojskowej żołnierzy zawodowych, Dz.U. 2003 nr 179 poz. 1750 [dostęp: 05.08.2023].

Art. 2.: Żołnierzem zawodowym może być osoba posiadająca obywatelstwo polskie, o nieposzlakowanej opinii, której wierność dla Rzeczypospolitej Polskiej nie budzi wątpliwości, posiadająca odpowiednie kwalifikacje oraz zdolność fizyczną i psychiczną do pełnienia zawodowej służby wojskowej.

dużą popularnością wśród kobiet. Na taką sytuację miało wpływ kilka czynników. Były to m.in.: brak dostatecznego informowania o możliwościach pełnienia służby kandydackiej w szkołach oficerskich, brak możliwości służby kobiet w korpusie szeregowych oraz głębokie zmiany organizacyjne jakie miały miejsce w Siłach Zbrojnych RP. W 1999 r. do służby wojskowej przyjęto 69 kobiet, a na początku 2003 r. kobiety stanowiły zaledwie 0,3% ogólnej liczby żołnierzy.

Stan wojskowej służby kobiet, z jakim Polska rozpoczynała członkostwo w NATO, wskazywał na konieczność strukturalnych i systematycznych działań w wielu obszarach funkcjonowania państwa mających wpływ na zwiększenie liczby kobiet w służbie w Polskim Wojsku. Warto nadmienić, że w tym samym okresie Czechy i Węgry prezentowały wysokość udziału kobiet w służbie wojskowej na poziomie ok. 10 procent ogólnej liczby żołnierzy. Porównując służbę kobiet w armiach innych państw należy oczywiście uwzględnić specyfikę służby wojskowej w poszczególnych państwach, jednak nie sposób nie zgodzić się z argumentacją pojawiającą się w tamtym czasie m.in. na posiedzeniach Komisji Obrony Narodowej²⁶, że działania Polski w zakresie zwiększenia udziału kobiet w służbie wojskowej były pod koniec XX w. niewystarczające. Kolejne lata potwierdzały, że większe zaangażowanie instytucjonalne ma kluczowe znaczenie dla rozwoju służby kobiet w Siłach Zbrojnych RP.

Wojskowa służba kobiet po wstąpieniu Polski do Sojuszu Północnoatlantyckiego

Wstąpienie Polski do Sojuszu Północnoatlantyckiego spowodowało zmiany w podejściu do wojskowej służby kobiet wśród decydentów. Kluczowa okazała się możliwość wymiany informacji poprzez uczestnictwo w spotkaniach²⁷ doty-

²⁶ <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/9C054F56CBF15373C1256E78002ABADB?OpenDocument>.

²⁷ https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_101372.htm, [dostęp: 05.08.2023]. NATO od 1961 r. rozwija zagadnienia dotyczące wojskowej służby kobiet, wówczas w Kopenhadze miała miejsce pierwsza konferencja Wyższych Oficerów Sojuszu. Od tego czasu były organizowane doraźne konferencje w celu omówienia statusu, organizacji, warunków zatrudnienia i możliwości zawodowych kobiet w siłach zbrojnych Sojuszu. W 1973 r. podczas Konferencji Starszych Oficerów NATO, która odbyła się w Brukseli, powołano doraźny Komitet ds. Kobiet w Siłach NATO – *Committee on Women in the NATO Forces*, który w ciągu kilku lat został uznany jako stała komórka NATO. Delegaci przyjęli rezolucję, w której uzgodnili, że kobiety powinny mieć możliwość służenia we wszystkich specjalnościach zawodowych z wyjątkiem pola walki, gdzie ich zatrudnienie powinno być określone przez politykę narodową. W 2009 r. wraz z nowymi zadaniami ustanowiono *NATO Committee on Gender Perspectives (NCGP)* i *NATO Office on Gender Perspectives (NOGP)* przy Międzynarodowym Sztabie Wojskowym NATO. W 2014 r. nazwa Biura została zmieniona na *International Military Staff Office of the Gender Advisor (IMS GENAD Office)*. Biuro co roku organizuje konferencję NCGP, która stała się zinstytucjonalizowanym wydarzeniem i regularnie gromadzi uczestników z krajów członkowskich i partnerskich z całego świata.

czących wojskowej służby kobiet w ramach NATO. Udział w obradach Komitetu NATO ds. Kobiet w NATO miał wpływ na powołanie 25 listopada 1999 r. Rady ds. Kobiet w Siłach Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej – organu doradczego Ministra Obrony Narodowej. W pracach Rady uczestniczyli przedstawiciele sił zbrojnych – kobiety i mężczyźni, którzy posiadali doświadczenie w sprawach związanych ze służbą kobiet. Celem Rady było m.in. opracowanie nowych regulacji prawnych, przepisów mundurowych, standardów służby. Rada była organem doradczym – opiniodawczym dla kierownictwa resortu obrony narodowej, ale również rozwijała kontakty z instytucjami międzynarodowymi zajmującymi się wojskową służbą kobiet np. uczestniczyła w przygotowaniu raportów w sprawie służby kobiet, realizowanych przez Komitet NATO²⁸.

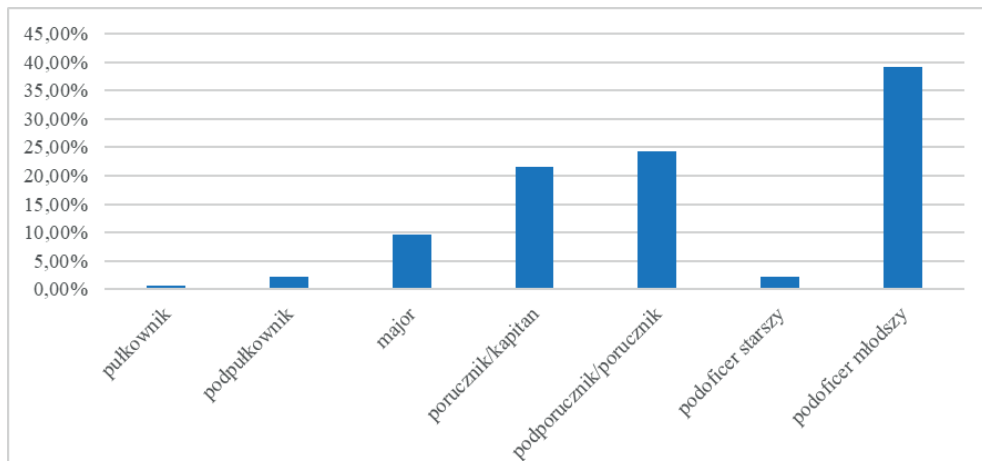
Dodatkowym wzmocnieniem wojskowej służby kobiet i zapewnieniem możliwości równego dostępu do stanowisk wojskowych było umożliwienie w 1999 r. kobietom udziału w rekrutacji na studia wojskowe m.in. poprzez wprowadzenie norm ze sprawdzianu ze sprawności fizycznej dla kobiet - kandydatów na studia. Oficjalnie w ten sposób zapewniono kobietom możliwość służby na wszystkich stanowiskach wojskowych w Siłach Zbrojnych, a wyższe szkoły oficerskie rozpoczęły nabór na studia wojskowe. W 2004 r. miała miejsce pierwsza promocja oficerska szkół oficerskich, których absolwentkami były kobiety. Tym samym kobiety otrzymały prawo do obejmowania stanowisk dowódczych, co było novum nawet w siłach zbrojnych państw członkowskich NATO, ponieważ dopiero w drugim dziesięcioleciu XXI wieku siły zbrojne Stanów Zjednoczonych oraz Wielkiej Brytanii otworzyły stanowiska dowódcze dla kobiet w wybranych grupach korpusów oficerskich.

Kolejną istotną zmianą dla służby wojskowej kobiet w Polsce było zawieszenie w 2010 r. służby zasadniczej i wprowadzenie służby zawodowej. Takie rozwiązanie umożliwiło kobietom aplikowanie do korpusu osobowego szeregowych zawodowych, co było swoistym przełomem. Wówczas były to pojedyncze przypadki chętnych kobiet do służby w tym korpusie osobowym, ale zyskiwał na coraz większej popularności na przestrzeni lat, podobnie jak cały korpus podoficerski, w którym obecnie służy prawie 900 kobiet²⁹. Szczegółowy rozkład stopni kobiet w służbie wojskowej (stan na koniec 2023 r.) przedstawia wykres nr 1.

Komitet NATO ds. Perspektyw Płci (NCGP) promuje uwzględnianie problematyki równości płci w działaniach państw NATO.

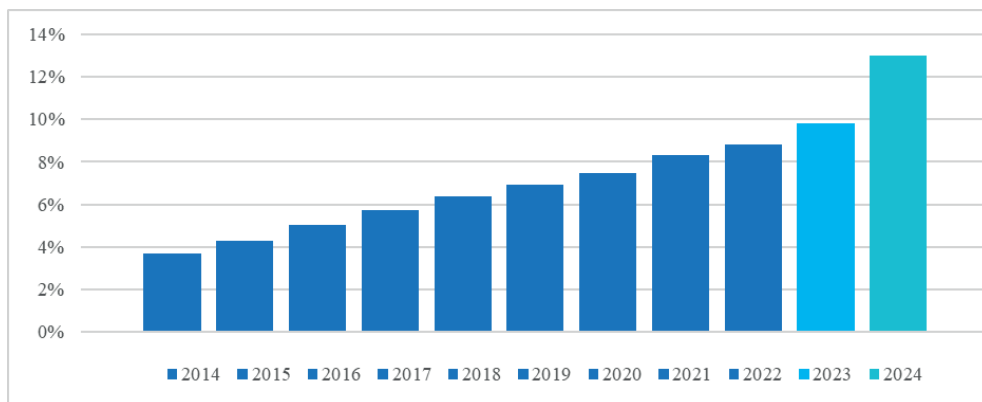
²⁸ NATO co roku publikuje raport ze sprawozdań narodowych dotyczący perspektywy płci w siłach zbrojnych.

²⁹ <https://www.gov.pl/web/obrona-narodowa/sluzba-wojskowa-kobiet-w-silach-zbrojnych-rp-wczoraj-i-dzis> [dostęp: 05.08.2024].

Wykres 1. Procentowy rozkład stopni kobiet w służbie wojskowej w 2023 r.

Źródło: <https://www.gov.pl/web/obrona-narodowa/sluzba-wojskowa-kobiet-w-silach-zbrojnych-rp-wczoraj-i-dzis> [dostęp: 05.08.2024].

Współcześnie wojskowa służba kobiet jest atrakcyjną formą aktywności zawodowej, a liczba kobiet w służbie wojskowej systematycznie wzrasta z roku na rok³⁰, co zaprezentowano na wykresie 2 (stan na marzec 2024 r.).

Wykres 2. Udział kobiet w służbie wojskowej Sił Zbrojnych RP w latach 2014 – 2024.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie <https://mon.gov.pl> [dostęp: 05.03.2024]. oraz <https://nato.int> [dostęp: 05.08.2024].

³⁰ Rada do spraw kobiet w resorcie obrony narodowej podejmuje szereg działań mających na celu zwiększenie liczby kobiet w wojsku. Do jej zadań należy m.in. przedstawianie Ministrowi Obrony Narodowej opinii i analiz w sprawach dotyczących wojskowej służby kobiet oraz udzielanie pomocy w sprawach służbowych.

Brak ograniczeń w służbie wojskowej ze względu na płeć zapewniają państwowe akty normatywne oraz regulacje wewnętrzne Sił Zbrojnych RP, które również sankcjonują i zabezpieczają prawa kobiet w służbie m.in.: w obszarze macierzyństwa, podległości służbowej, wyglądu zewnętrznego.

Do głównych zmian mających wpływ na służbę wojskową kobiet zaliczyć można:

- otwarcie wszystkich stanowisk wojskowych – kryterium naboru na stanowiska wojskowe nie jest płeć, a sprawność fizyczna, umiejętności, kwalifikacje zawodowe;
- dostępność wszystkich korpusów – od szeregowych, poprzez podoficerów, oficerów młodszych, starszych i generałów;
- zrównanie obowiązkowego wieku emerytalnego dla kobiet i mężczyzn i określenie go na poziomie 60 lat;
- konkurencje dotyczące egzaminów ze sprawności fizycznej – takie same dla kobiet i mężczyzn – różnice występują w normach zarówno ze względu na płeć jak i wiek egzaminowanego żołnierza³¹.

Kolejne zmiany legislacyjne wprowadzone przez Ustawę o obronie Ojczyzny w 2022 r. w charakterze służby wojskowej oraz zmiany organizacyjne m.in. ułatwiające rekrutację do służby wojskowej powodują systematyczne zwiększenie liczby kobiet – żołnierzy w Siłach Zbrojnych RP³². Służba wojskowa, poza czynnikami patriotycznymi, staje się coraz bardziej atrakcyjnym miejscem pracy z powodu m.in. jasnych zasad pracy oraz wynagrodzenia dla kobiet. W 2004 r. kobiety stanowiły 0,49% stanu osobowego Sił Zbrojnych RP. Obecnie kobiety służą w prawie wszystkich stopniach wojskowych poza korpusem generalskim i stanowią ponad 9% ogółu Sił Zbrojnych³³.

Wojskowa służba kobiet w szkolnictwie wojskowym na przykładzie Wojskowej Akademii Technicznej

Wraz z możliwością kandydowania kobiet na studia wojskowe Wojskowa Akademia Techniczna (WAT) stała się liderem wśród wyższych szkół oficerskich pod względem wyboru przez kobiety służby kandydackiej w ramach studiów wojskowych. Do tego momentu jedynie absolwentki studiów medycznych po ukończeniu studiów mogły odbywać przeszkolenie wojskowe, a następnie zostać mianowane na stopnie oficerskie, dlatego tak popularnym wśród kobiet korpusem

³¹ <https://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/27059?t=Wuef-po-nowemu> [dostęp: 05.08.2024].

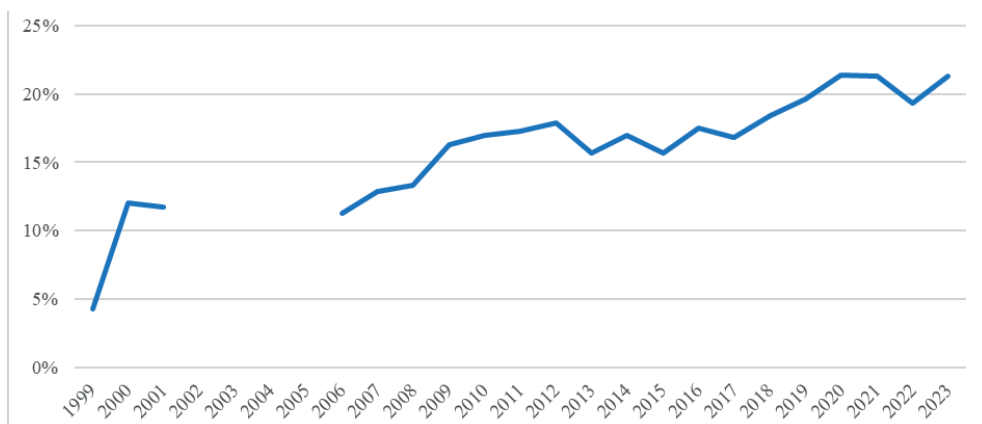
³² <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220000655> [dostęp: 05.08.2024], Ustawa z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny, Dz.U. 2022 poz. 655.

³³ <https://www.gov.pl/web/obrona-narodowa/sluzba-wojskowa-kobiet-w-silach-zbrojnych-rp-wczoraj-i-dzis> [dostęp: 05.03.2024].

do 2004 r. był korpus medyczny. W 2003 r. wprowadzono możliwość udziału kobiet w rocznych kursach oficerskich dla absolwentów innych niż medyczne kierunki studiów, zgodnie z potrzebami Sił Zbrojnych.

W 2004 r. służbę kandydacką we wszystkich szkołach oficerskich pełniły 183 kobiety i stanowił one ok. 10% ogółu podchorążych³⁴. W ramach służby kandydackiej służyło: w Wojskowej Akademii Technicznej – 79 kobiet, w Wyższej Szkole Oficerskiej Wojsk Łądowych – 43 kobiety, w Akademii Marynarki Wojennej 34 kobiety, w Wyższej Szkole Oficerskiej Sił Powietrznych 18 kobiet, w Wojskowej Akademii Medycznej – 1 kobieta³⁵. Wojskowa Akademia Techniczna jako pierwsza uczelnia wojskowa otworzyła swoje bramy dla kandydatów – kobiet na studia wojskowe. Obecnie liczba kobiet – studentek wojskowych w Akademii jest większa niż ogólna liczba kobiet służących w wojsku. W 1999 r. kobiety stanowiły prawie 5% wszystkich kandydatów na studia wojskowe. Jednak zniesienie naboru na studia wojskowe, ale nawet informacje o takich planach, spowodowały załamanie trendu zainteresowania kobiet studiami wojskowymi widoczne wyraźnie w roku 2001 oraz 2006 (wykres 3). Decyzje takie stawiały pod znakiem zapytania funkcjonowanie Akademii jako uczelni wojskowej, dlatego wznowienie naboru na studia wojskowe miało również odzwierciedlenie w zwiększonej liczbie kandydatów na studia wojskowe w kolejnych latach. Obecnie zainteresowanie studiami wojskowymi wśród kandydatów na studia charakteryzuje się tendencją wzrostową i ma przełożenie na liczbę aplikujących kobiet na studia wojskowe (wykres 3).

Wykres 3. Udział procentowy kobiet żołnierzy w studiach wojskowych WAT

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Wojskowej Akademii Technicznej.

³⁴ <http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/9C054F56CBF15373C1256E78002ABADB?OpenDocument> [dostęp: 05.08.2024], wypowiedź zastępcy dyrektora Departamentu Wychowania i Promocji Obronności Ministerstwa Obrony Narodowej płk. Zdzisława Haręźłaka.

³⁵ Tamże.

W 2003 r. w Wojskowej Akademii Technicznej pełniło służbę kandydacką prawie 80 kobiet na wszystkich rocznikach studiów. Obecnie na studiach wojskowych jest 536 kobiet – żołnierzy zawodowych, co stanowi prawie 19 procent ogółu podchorążych WAT i pokazuje znaczący wzrost, jaki miał miejsce na przestrzeni dwudziestu lat. Jest to wynik wyższy niż ogólny procent udziału kobiet w wojsku co jest szczególnie znaczące również ze względu na specyfikę kształcenia w Wojskowej Akademii Technicznej jako uczelni politechnicznej. Dokonując porównania tego wyniku z ogólną liczbą kandydatów na studia można stwierdzić, że popularność służby wojskowej w obszarze studiów na kierunkach ścisłych wśród kobiet wzrasta³⁶. Popularność wojskowych studiów politechnicznych WAT wśród kandydatów na studia wiąże się przede wszystkim z możliwością zdobycia podwójnego wykształcenia: politechnicznego i wojskowego. Absolwentki Wojskowej Akademii Technicznej obejmują stanowiska kierownicze w Siłach Zbrojnych RP³⁷ i są doskonałym przykładem rozwoju zawodowego absolwentów WAT oraz przyczyniają się do wzmacniania wizerunku Akademii na arenie zarówno krajowej jak i międzynarodowej. Ponadto, są doskonałym przykładem dla kobiet studiujących na studiach wojskowych, nie tylko w Wojskowej Akademii Technicznej, stanowiąc autorytet i wyznacznik przyszłej kariery.

Kobiety wybierają coraz częściej edukację w szkołach wojskowych. Odsetek kobiet studiujących na wszystkich uczelniach wojskowych jest znaczny, a dodatkowo systematycznie wzrasta. Obecnie wynosi ponad 10 procent. Nabór do szkół oficerskich od kilku lat wspierany jest przez programy dedykowane uczniom szkół średnich. Informacje o służbie wojskowej m.in. podczas lekcji z edukacji dla bezpieczeństwa powodują większą świadomość młodzieży w zakresie możliwości służby wojskowej m.in. na studiach wojskowych, studiach politechnicznych. Do głównych programów zachęcających młodych ludzi szkół średnich do wstąpienia w szeregi wojska i rozpoczęcia studiów wojskowych można zaliczyć: Program CYBER.MIL z klasą – program informatyki dla uczniów szkół średnich, Certyfikowane Wojskowe Klasy i Mundurowe Oddziały Przygotowania Wojskowego. W programach uczestniczą uczniowie klas szkół średnich, bez rozróżnienia na płeć. Dlatego udział kobiet od początku kontaktu z wojskiem jest naturalny. Podobnie podczas studiów wojskowych kobiety i mężczyźni realizują ten sam program studiów, co powoduje, że służba kobiet w wojsku jest postrzegana jako naturalny stan służby wojskowej.

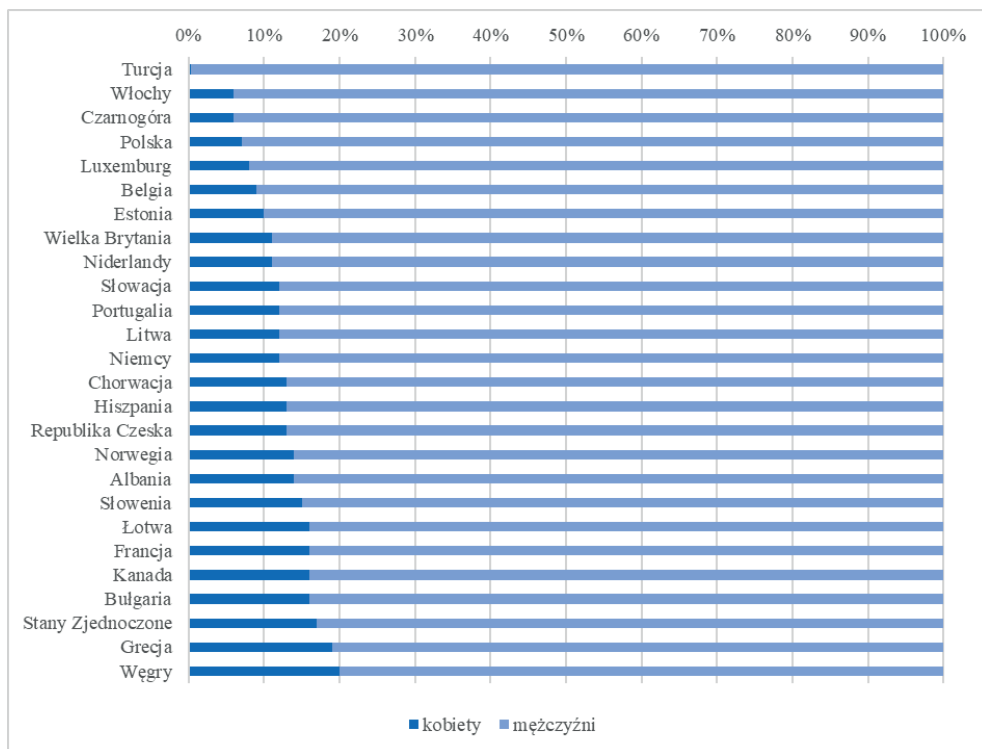
³⁶ W gronie prymusów Akademii od kilku lat są kobiety: <http://portal-ochrony.pl/najlepsi-z-najlepszych-prymusi-promocji-oficerskiej-2019/>, [dostęp: 05.08.2024]; <https://www.wojsko-polskie.pl/wat/articles/aktualnosci-w/prymusi-promocji-oficerskiej-2022/>, <https://www.wojsko-polskie.pl/wat/articles/aktualnosci-w/promocja-na-pierwszy-stopien-oficerski-452-absolwentow-wat/> [dostęp: 05.08.2024].

³⁷ Prymusem Wojskowej Akademii Technicznej jest dyrektor Centrum Weterana – ppł dr inż. Katarzyna Rzadzowska.

Służba kobiet w siłach zbrojnych wybranych państwach NATO

Tendencja zwiększającej się liczby kobiet w służbie sił zbrojnych jest zauważalna również w państwach NATO. W latach 2009 – 2019 liczba kobiet służących w siłach zbrojnych państw NATO podwoiła się z niespełna 6 procent do ponad 12 procent. Prowadzone są działania i wdrażane programy, które mają na celu zapewnienie kobietom odpowiednich warunków służby, uwzględniające m.in. prawa opiekuńcze i socjalne, a Komitet NATO - NATO Committee on Gender Perspectives odpowiada za uwzględnianie problematyki płci w politykach, programach i operacji wojskowych.

Wykres 4. Udział kobiet w służbie wojskowej państw NATO w 2022 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie ostatniego dostępnego raportu zbiorczego NATO, https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2021/9/pdf/NCGP_Full_Report_2009.pdf [dostęp: 05.08.2024].

Najwyższy odsetek kobiet służących w armii utrzymują Węgry – 20 procent (20 000 żołnierzy zawodowych oraz 52 000 rezerwistów.), Grecja – 19 procent, USA – 18 procent (1 326 836 żołnierzy służby czynnej), Bułgaria, Kanada, Francja – 16 procent.

Państwa NATO prowadzą zróżnicowaną politykę zwiększającą udział kobiet w siłach zbrojnych. Wielka Brytania dopiero w 2016 r. wprowadziła możliwość służby kobiet w jednostkach pancernych, od 2017 r. w jednostkach bojowych lotnictwa, a od 2018 r. w jednostkach specjalnych³⁸. W 2021 r. przyjęto założenia dotyczące zwiększenia liczebności kobiet-żołnierzy w wojsku brytyjskim do 30%. W Stanach Zjednoczonych kobiety od 2015 r. mogą ubiegać się o służbę w jednostkach sił specjalnych – w związku z zatwierdzeniem przez Sekretarza Obrony USA planu integracji kobiet w armii amerykańskiej we wszystkich wojskowych specjalnościach do 2016 r., w tym Navy SEAL, US Army Rangers oraz służyć w pododdziałach piechoty Korpusu Piechoty Morskiej Stanów Zjednoczonych³⁹. Obecnie wszystkie stanowiska w armii Stanów Zjednoczonych są otwarte dla kandydatów bez względu na płeć. Kanada w 1989 r. rozpoczęła wieloletni proces „otwartych drzwi” dla wojskowej służby kobiet charakteryzujący się podobnie jak w innych państwach NATO etapami dostępności poszczególnych specjalizacji. W latach 90 XX w. Kanada umożliwiła służbę wojskową kobietom na stanowiskach bojowych, a od 2001 r. kobiety mogą służyć na stanowiskach w specjalności obsługi okrętów podwodnych. Wartą podkreślenia jest droga kobiet do wszystkich stanowisk wojskowych w Niemczech związana z decyzją Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości z 2001 r., znoszącą ograniczenia dla kobiet do stanowisk medycznych i w orkiestrach wojskowych na podstawie skargi kobiety niedopuszczonej do stanowiska w oparciu o prawo zabraniające wyznaczania kobiet na stanowiska związane z obsługą broni. Od 2001 r. wszystkie stanowiska wojskowe w Niemczech są dostępne bez ograniczeń dla kobiet.

Polityka państw NATO pod względem dostępności stanowisk w służbie wojskowej dla kobiet oraz liczba kobiet w siłach zbrojnych jest różna i wynika z uwarunkowań historycznych oraz podjętych działań przez instytucje państwowe, a także nastawienia społeczeństwa do udziału kobiet w służbie wojskowej na różnych stanowiskach. Każde państwo NATO ma możliwość konsultowania podejmowanych działań w obszarze służby kobiet w ramach corocznych konferencji Sojuszu, które stanowią forum wymiany doświadczeń i dobrych praktyk. Polska co roku uczestniczy w spotkaniach komitetu NATO, a także jest zobligowana do przedstawiania raportów na temat służby wojskowej kobiet.

³⁸ <https://www.theguardian.com/uk-news/2018/oct/25/fighting-for-equality-the-women-taking-on-combat-roles> [dostęp: 05.08.2024].

³⁹ <https://www.theguardian.com/world/2013/jan/24/us-military-lifts-ban-women-combat> [dostęp: 05.08.2024].

Podsumowanie

Przedstawione dane wskazują na znaczenie działań instytucjonalnych w zakresie integracji kobiet w środowisku wojskowym, kształcenia oficerów i edukację w zakresie bezpieczeństwa. Kształcenie oparte na równouprawnieniu pod względem płci zapewnia zmiany na każdym poziomie funkcjonowania sił zbrojnych. Wojsko jest przykładem pracodawcy zapewniającego równouprawnienie pod względem zarobków, awansów oraz równy dostęp do wykształcenia i podnoszenia kwalifikacji. Wojskowe uczelnie są środowiskiem, które znacząco wzmacnia zmiany związane ze zwiększeniem liczby kobiet w służbie wojskowej poprzez m.in. kształtowanie kultury służby – obecność kobiet podchorążych jest kwestią naturalną, a absolwenci studiów wojskowych znają środowisko służby, w którym od początku są obecne kobiety. Jest to szczególnie ważne w kontekście walki ze stereotypami. Polska jako jedno z nielicznych państw poprzez m.in. konkretne rozwiązania prawne może stanowić wzór do naśladowania dla członków NATO w zakresie zwiększania liczebności kobiet w siłach zbrojnych i zapewnienia równouprawnienia. Od momentu otwarcia wojskowych uczelni wyższych dla kandydatów na studia – kobiet i zapewnienia im dostępu do stanowisk oficerskich po ukończeniu studiów wojskowych Polska jest liderem w Europie i wśród państw członkowskich Sojuszu Północnoatlantyckiego w zakresie wojskowej służby kobiet.

References

Bibliografia

Akty Prawne

Ustawa z dnia 11 września 2003 r. o służbie wojskowej żołnierzy zawodowych, Dz.U. 2003 nr 179 poz. 1750.

Ustawa z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny, Dz.U. 2022 poz. 655.

Publikacje zwarte i artykuły

Barańska A., *Udział i rola kobiet w powstaniu styczniowym*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2020. 21(1).

Batuman F., Bean-Mayberry B., Goldzweig C., Huang C., Miake-Lye I. M., Washington D. L., Shekelle P. G., *Health effects of military service on women veterans*, Waszyngton 2011.

Breland J. Y., Donalson R., Nevedal A., Dinh J. V., Maguen S., *Military experience can influence Women's eating habits*, „Appetite” 2017, 118.

Dojwa K., *Kobiety w mundurze. Wybrane aspekty służby kobiet w wojsku, policji straży granicznej*. *Some aspects of duty women in military, police and border guards*, „Polityka Społeczna” 2009, nr 1.

- Drapikowska B., *Zarządzanie perspektywą gender w polskiej armii*, w: *Edukacja w świecie VUCA. Szanse, wyzwania, zagrożenia*, red. Kaźmierczak D., Ropski J., Wasiuta O. i Zakrzewski W., Kraków 2021.
- Drapikowska B., *Kompetencje dowódcze–własne oraz innych kobiet–w opiniach kobiet–żołnierzy, „Obronność–Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Sztuki Wojennej”* 2013, 4(8).
- Fontana A., Rosenheck, R., *Focus on women: Duty-related and sexual stress in the etiology of PTSD among women veterans who seek treatment*, „Psychiatric Services” 1998, 49(5).
- Fijałkowska S., Bieniek K., *Wybrane psychologiczne aspekty funkcjonowania zawodowego kobiet w grupach dyspozycyjnych. Selected psychological aspects of the professional functioning of women*, Warszawa 2018.
- Greer T. W., *Career development for women veterans: Facilitating successful transitions from military service to civilian employment*, „Advances in Developing Human Resources” 2017, 19(1).
- Greenburg J., *New military femininities: Humanitarian violence and the gendered work of war among US servicewomen*, Londyn 2017.
- Judzińska A., *O macierzyństwie kobiet pełniących zawodową służbę wojskową (na przykładzie Polskich Sił Zbrojnych)*, „Family Forum” 2021, t. 11.
- Judzińska A., *Wojskowa kariera zawodowa w doświadczeniach kobiet. Studium socjopedagogiczne*, Poznań 2020.
- Kaliciak G., *Bez taryfy ulgowej. Kobiety w wojsku*, Wołowiec 2020.
- Kozubel M. B., *Polska wojskowa służba sanitarna i szpitale podczas walk polsko-ukraińskich o Lwów 1–22 listopada 1918 roku*, Warszawa 2022.
- Machtan M., *Gender Identity Development of Women in the US Army*, Doctoral dissertation, Walden University 2019.
- McCristall P., Baggaley K., *The progressions of a gendered military: A theoretical examination of gender inequality in the Canadian military*, „Veteran and Family Health” 2019, 5(1).
- Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A., *Pomocnicza Służba Kobiet w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Aktualny stan badań i charakterystyka archiwaliów*, w: *Badania historii kobiet polskich na tle porównawczym. Kierunki, problematyka, perspektywy*, red. Dajnowicz M. i Miodowski A., Białystok 2021.
- Molloy J. M., Pendergrass, T. L., Lee, I. E., Chervak, M. C., Hauret, K. G., Rhon, D. I. *Musculo skeletal injuries, and United States Army readiness part I: overview of injuries and their strategic impact*, „Military medicine” 2020, 185(9-10).
- Pacek P., *Women's military service in the polish territorial defence forces. Women in defence and security*, Warszawa 2023.
- Palczewska M., Drapikowska, B., *Służba wojskowa kobiet wyzwaniem dla Sił Zbrojnych RP, „Obronność–Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Sztuki Wojennej”* 2011, 3 (11).
- Pawlaczyk E., *Działalność kobiet w Polskiej Organizacji Wojskowej*, „Studia i Materiały Centralnej Biblioteki Wojskowej” 2021, 2 (16).
- Persson A., Sundevall F., *Conscripting women: gender, soldiering, and military service in Sweden 1965–2018*, „Women's History Review” 2019, 28:7, DOI: 10.1080/09612025.2019.1596542.
- Rybka Z. S., *Styl zarządzania kobiet w organizacji hierarchicznej na przykładzie wojska–przegląd badań*, Białystok 2023.
- Reis J., Menezes, S., *Gender Inequalities in the Military Service: A Systematic Literature Review*, „Sexuality & Culture” 2020, 24, <https://doi.org/10.1007/s12119-019-09662-y>.

- Sasson-Levy O., *Research on gender and the military in Israel: From a gendered organization to inequality regimes*, „Israel Studies Review” 2011, 26(2).
- Sharp Marilyn A., Patton, John F., Knapik, Joseph J., Hauret K. Mello R. P., Ito M., Frykman P. N., *Comparison of the physical fitness of men and women entering the U.S. Army: 1978–1998*, „Medycyna i nauka w sporcie i ćwiczeniach” 2002, 34(2).
- Vogel J. A., Friedl K. E., *Army data: body composition and physical capacity*, w: *Body composition and physical performance: Applications for the military services*, red. Marriott B. M., Grumstrup-Scott J., Waszyngton 1992.

Źródła internetowe

- <https://dane.gov.pl> [dostęp: 10.08.2024].
- <https://gov.pl/web/obrona-narodowa/sluzba-wojskowa-kobiet-w-silach-zbrojnych-rp-wczoraj-i-dzis> [dostęp: 05.03.2024].
- <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20031791750/U/D20031750Lj.pdf> [dostęp: 05.08.2024].
- <https://mon.gov.pl> [dostęp: 05.03.2024].
- https://nato.int/cps/en/natohq/topics_101372.htm [dostęp: 05.08.2024].
- https://nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2021/9/pdf/NCGP_Full_Report_2019.pdf [dostęp: 05.08.2024].
- <https://natolibguides.info/women/reports> [dostęp: 05.08.2024].
- Glińska P., *Wuelf po nowemu*, <https://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/27059?t=Wuelf-po-nowemu> [dostęp: 05.08.2024].
- <http://portal-ochrony.pl/najlepsi-z-najlepszych-prymusi-promocji-oficerskiej-2019/> [dostęp: 05.08.2024].
- Matthe W., *Women could get combat roles in British army by 2016*, <https://theguardian.com/uk-news/2014/dec/19/women-combat-roles-british-army-infantry-armoured-units> [dostęp: 05.08.2024].
- Morris S., *Fighting for equality: the women taking on combat roles*, <https://theguardian.com/uk-news/2018/oct/25/fighting-for-equality-the-women-taking-on-combat-roles> [dostęp: 05.08.2024].
- Harri P., *Women in combat: US military officially lifts ban on female soldiers*, <https://theguardian.com/world/2013/jan/24/us-military-lifts-ban-women-combat> [dostęp: 05.08.2024].
- <https://wojsko-polskie.pl/dwot/articles/aktualnosci-w/2020-03-27k-35-tys-kobiet-wsrodoterytorialsow/> [dostęp: 05.08.2024].
- Jankiewicz E., *Promocja na pierwszy stopień oficerski*, <https://wojsko-polskie.pl/wat/articles/aktualnosci-w/promocja-na-pierwszy-stopien-oficerski-452-absolwentow-wat/> [dostęp: 05.08.2024].
- Jankiewicz E., *Prymusi promocji oficerskiej*, <https://wojsko-polskie.pl/wat/articles/aktualnosci-w/prymusi-promocji-oficerskiej-2022/> [dostęp: 05.08.2024].